Aansluitend op kerndoel 26A delen we de geschiedenis in vijf periodes in, maar om de stof behapbaar te houden blijven we de stof in tien hoofdstukken aanbieden. Sommige hoofdstuknamen hebben we aangepast om een inclusiever of breder beeld te geven, zoals verkenners in plaats van het eurocentrische woord ontdekkers, of om een beter beeld te geven van de inhoud, zoals denkers in plaats van pruiken. Dit sluit aan op kerndoel 26B, waarbij leerlingen zich bewust worden van bepaalde naamgeving.

Inhoudsopgave

Inleiding 4
Historische vaardigheden boek 1 8
Indeling in perioden 11

Tijdvak 5: Verkenners en hervormers 12

5.1 Veranderend mens- en wereldbeeld in de renaissance 14
5.2 Het begin van de overzeese Europese expansie 18
HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: GEVOLGEN OP DE KORTE EN LANGE TERMIJN 19
5.3 De Reformatie en de splitsing in de christelijke kerk 23
HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: SPOTPRENTEN 25
5.4 De Opstand en het ontstaan van een onafhankelijke Nederlandse staat 28
Leerdoelen en vragen tijdvak 5 33

Tijdvak 6: Bestuurders en handelaren 36

6.1 Ontstaan van handelskapitalisme en begin van een wereldeconomie 38
HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: BETEKENIS GEVEN AAN EN OORDELEN OVER HET VERLEDEN 40
6.2 Burgerlijk bestuur en stedelijke cultuur in Nederland 44
6.3 Het streven van vorsten naar absolute macht 49
HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: ERFGOED 50
6.4 De wetenschappelijke revolutie 55
Leerdoelen en vragen tijdvak 6 59

Historische vaardigheden, zoals analyseren aan de hand van continuïteit en verandering of oorzaak en gevolg (kerndoel 24A), worden aangeboden in de context van een paragraaf, zodat leerlingen de nieuwe vaardigheid direct concreet kunnen toepassen.

Leerlingen leren uitgebreid over de staatsinrichting. De historische en maatschappelijke context van het ontstaan van de constitutionele monarchie, de parlementaire democratie en de voorwaarden van de rechtsstaat (onderdeel van kerndoel 26C) komen aan bod in dit tweede deel van GS Compact. In het eerste deel hebben de leerlingen al geleerd over de democratie, en de verschillen tussen de Atheense democratie en de huidige Nederlandse. Deze basis wordt in deel twee aangevuld met kennis over de machtenscheiding en de grondwet. Zo werken leerlingen aan kerndoel 20A: De leerling verkent en reflecteert op mogelijkheden om democratisch te handelen (burgerschap).

Tijdvak 7: Denkers en strijders 62

7.1 Het denken over staat en maatschappij in de verlichting 64
7.2 Tot slaaf gemaakten, plantages en de opkomst van het abolitionisme 68
HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: REPRESENTATIVITEIT 70
7.3 Het streven naar grondrechten en naar politieke invloed van de burgerij in de Franse en Bataafse Revolutie 74
Leerdoelen en vragen tijdvak 7 80

Tijdvak 8: Arbeid en invloed 82

8.1 De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen 84
8.2 Het ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed 90
8.3 De politiek-maatschappelijke stromingen nationalisme, liberalisme en socialisme 95
8.4 Het moderne imperialisme 100
Leerdoelen en vragen tijdvak 8 105

Index begrippen 108
Tips bij het leren van geschiedenis 111

Om leerlingen te helpen met het ontwikkelen van de leerstrategieën die nodig zijn voor het vak geschiedenis geven we tips en handvatten, passend bij het niveau en de leerdoelen van de leerlingen.

De tijdlijn aan het begin van een hoofdstuk geeft de leerlingen een chronologisch overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit dat hoofdstuk. Hiermee werken leerlingen aan kerndoel 26B: De leerling redeneert over historische ontwikkelingen met gebruik van tijdsaanduidingen en bronnen, waarbij ze historische gebeurtenissen en ontwikkelingen kunnen ordenen met behulp van onder meer een tijdlijn.

▸ Toen en nu

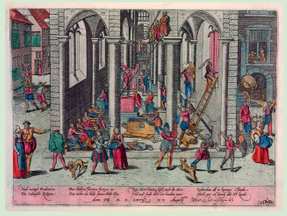

Protest tegen de kerk toen: Door de versieringen in kerken te vernielen, protesteren burgers tegen de rijkdom van kerken en belangrijke geestelijken.

Protest tegen de kerk nu: Graffiti als protest tegen seksueel misbruik van kinderen in de kerk.

Terwijl kerken steeds rijkelijker werden versierd en hoge geestelijken steeds luxer gingen leven, begonnen gewone burgers steeds meer hun wenkbrauwen op te trekken. Zij moesten maar blijven betalen. Deze onvrede mondde uit in een groot protest. Ook nu nog worden geestelijken bekritiseerd. Zo kwamen er de afgelopen jaren veel misstanden rondom seksueel misbruik in de katholieke kerk aan het licht. Naast demonstraties en rechtszaken zie je daar soms ook in het straatbeeld protest tegen.

5

Vroegmoderne tijd

- ▸ De **renaissance** leidt tot een veranderd **mens- en wereldbeeld** (5.1).
- ▸ Het Oost-Romeinse Rijk valt uit elkaar.
- ▸ Columbus gaat in 1492 op **expeditie** naar Amerika, het begin van vele reizen naar de **Nieuwe Wereld** (5.2).
- ▸ Luther presenteert zijn 95 stellingen met kritiek op de kerk en zet daarmee de **Reformatie** in gang, die leidt tot een splitsing van de kerk in **katholieken** en **protestanten** (5.3).

1500

▸ VERKENNERS EN HERVORMERS

- ▸ Johannes Gutenburg maakt de eerste drukpers, een belangrijk moment in de ontwikkeling van de **boekdrukkunst** (5.1). De twee drukkers die je hiernaast ziet konden wel 3600 pagina's per dag verwerken.

- ▸ De Spanjaarden veroveren de hoofdstad van het Azteekse Rijk (5.2). Dit luidt de val van die beschaving in.

- ▸ Filips II wordt vorst van de Nederlanden (5.4).

Het onderdeel Toen en nu legt een link tussen heden en verleden. Zo laten we het verleden aansluiten op de leefwereld van de leerling en werken we ook aan kerndoel 26C, waarbij de leerling verbanden legt tussen historische ontwikkelingen en ontwikkelingen in het heden.

Op reis toen: Met een zeilschip duurde de reis van Europa naar Amerika wekenlang.

Op reis nu: Met een vliegtuig verruil je in een paar uur Schiphol voor Times Square in New York.

Op reis nu: Klimaatactivist Greta Thunberg reist niet per vliegtuig.

De wereld is kleiner dan ooit. Toen mensen aan het begin van de zestiende eeuw naar Amerika begonnen te reizen, waren ze weken onderweg. In plaats van een onprettige zeiltocht met weinig eten kun je nu met het vliegtuig binnen een dag al in Amerika zijn. Een stuk comfortabeler en sneller! Er is ook kritiek op al dat vliegen. Zo zijn er klimaatactivisten als Greta Thunberg. Zij maakt juist al haar reizen per zeilboot, zelfs als ze de hele wereld over gaat.

Verkenners en hervormers (1500-1600)

- ▸ In Nederland vernietigen de **protestanten** met de **Beeldenstorm** in 1566 veel **katholieke** kerken (5.4).
- ▸ De Nederlandse gewesten verenigen zich in de **Unie van Utrecht** (5.4) om zo beter het hoofd te kunnen bieden aan de Spaanse overheersers.
- ▸ De **Vrede van Münster** (5.4) maakt in 1648 een einde aan de **Tachtigjarige Oorlog**.

1600

- ▸ In de bouwkunst van de **renaissance** (5.1) zie je veel invloeden uit de klassieke oudheid, zoals deze villa met zuilen.

- ▸ De **Opstand** (ook wel de Tachtigjarige Oorlog) begint in 1568 (5.4).
- ▸ Het **Plakkaat van Verlatinghe** (5.4) maakt Nederland in 1581 een onafhankelijke staat.

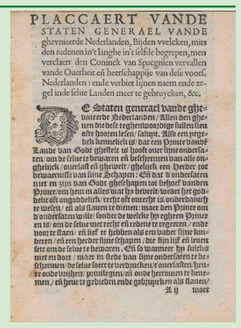

PLACCAERT VANDE
STATEN GENERAEL VANDE

Met een kader historische fictie aan het begin van de paragraaf leren leerlingen over mensen uit het verleden. Er wordt specifiek over het alledaagse leven van 'gewone' burgers verteld, en niet gefocust op leiders, vorsten en overwinnaars. Leerlingen krijgen zo een beeld van het dagelijks leven in het verleden (passend bij kerndoel 26A: De leerling beschrijft historische ontwikkelingen aan de hand van gebeurtenissen, personen en voorwerpen) en krijgen een idee van maatschappijen in het verleden (passend bij kerndoel 24A: De leerling analyseert maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen en weegt waarden en belangen af).

5.2 Het begin van de overzeese Europese expansie

→ Hoe veranderde de Europese overzeese expansie de wereld?

- Wat zijn de motieven voor de Europese expedities?
- Hoe verliep de verkenning van de Nieuwe Wereld?
- Wat zijn de gevolgen van de Europese expedities?
- Waarom hebben we verschillende termen voor dezelfde gebeurtenissen?

Een dag uit het leven van een burger tijdens de expedities: Juan

Juan wordt voor de zoveelste dag op rij wakker van gesnurk. In het vooronder is het krap en er is altijd wel íémand die ligt te ronken. Dat maakt zijn reis nog minder aangenaam. Hij is geen vrijwillige reiziger. Als veroordeelde dief kreeg hij vorige maand de keuze tussen een lange gevangenisstraf of meevaren met de expeditie van Columbus in ruil voor strafvermindering. Terwijl de bemanningsleden om hem heen dromen van goud en nieuwe handelsroutes, heeft Juan geen illusies. Voor hem is deze reis simpelweg een ontsnapping aan de gevangenis. Maar de eindeloze oceaan en de dreiging van honger en ziekten maken zijn nieuwe realiteit niet veel beter. De dagen gaan over in weken. De open zee voelt vaak als een nieuwe vorm van gevangenschap. Hoelang duurt het nog voor ze Indië bereiken?

OP VERKENNING PER BOOT

In de middeleeuwen was een groot deel van de wereld nog onbekend terrein voor Europeanen. Er was wel al handel met Azië, maar een goed beeld van dit continent was er niet. Van Afrika was alleen de noordkust in kaart gebracht en van Australië en Amerika had niemand in Europa zelfs enig idee dat die bestonden. Maar vanaf de vijftiende eeuw gingen Europeanen vanuit West-Europa met **expedities** de wereldzeeën bevaren. Grote delen van de wereld werden in kaart gebracht en veroverd. Deze expedities werden vroeger vaak **ontdekkingsreizen** genoemd, tegenwoordig gebruiken we die term niet zo vaak meer. Het suggereert namelijk dat plekken voor het eerst ontdekt werden, terwijl ze allang bewoond werden. Expeditie of verkenningstocht is een wat neutraler woord, terwijl het woord ontdekkingsreis duidelijk een Europees perspectief heeft.

MOTIEVEN VOOR DE EXPEDITIES

Een eerste motief voor de expedities is de zoektocht naar nieuwe handelsroutes met Indië (verzamelnaam voor verschillende landen in Azië, zoals India en Indonesië).

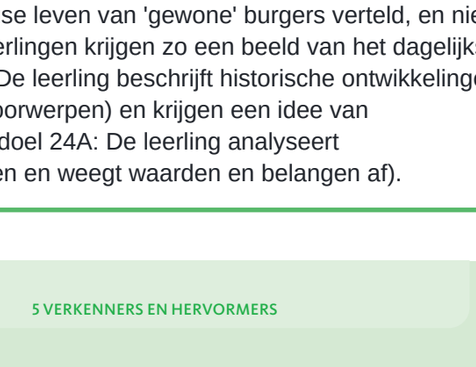

Afb. 1 Een wereldkaart die in 1482 werd gebruikt. Grote delen van Afrika en Azië zijn nog amper in kaart gebracht en de continenten Amerika en Australië zijn totaal onbekend.

De tocht naar Indië vond in de middeleeuwen deels plaats via het vasteland, maar door het uiteenvallen van het Oost-Romeinse Rijk in 1453 was deze route niet meer veilig. Europese landen gingen via zee op zoek naar routes naar Indië.

Daarnaast was het door technologische vernieuwingen mogelijk geworden om te navigeren en voor langere

Er is veel aandacht voor terminologie en het veranderen van termen gedurende de geschiedenis, zodat leerlingen werken aan de aanvulling voor havo en vwo bij kerndoel 26B: verbanden leggen tussen perspectieven van mensen en de keuze voor bepaalde naamgeving en periodisering.

Passend bij kerndoel 24A wordt in dit tweede deel van GS Compact de verdieping gezocht met de historische vaardigheden. Zo hebben leerlingen in deel 1 al geleerd over oorzaak en gevolg, in dit deel leren ze over het verschil tussen korte- en langetermijngevolgen.

Afb. 2 Vertrek van Columbus naar de **Nieuwe Wereld** op 3 augustus 1492.

tijd op zee te zijn. Europeanen hadden kennisgemaakt met het kompas (een uitvinding uit China) en boten waren sneller en sterker geworden.

Een derde motief was de 'goudkoorts' van de West-Europese landen. Er was veel geld te verdienen met de handel en koningen en verkenners geloofden dat er veel goud was te vinden in de nieuw te ontdekken gebieden. De goudkoorts leidde tot plunderingen in met name Latijns-Amerika.

Niet alleen geld, ook macht motiveerde koningen en expeditieleden. Zij vonden dat de gebieden die ze tegenkwamen, toebehoorden aan het land van de Europeaan die daar als eerste voet aan land zette. Expeditieleden kregen eeuwige roem, terwijl koningen hun grondgebied uitbreidden. Dankzij deze reizen kregen met name Spanje en Portugal grote delen van Zuid- en Midden-Amerika in handen.

Ten slotte gingen er ook altijd **missionarissen**[1] mee op de schepen. Heel Europa was christelijk en er was een sterke wil om het christendom ook op andere continenten te verspreiden.

VAREN NAAR DE NIEUWE WERELD

De Italiaan Christoffel Columbus (1451-1506) had een nieuw idee om in Indië te komen. Hij geloofde dat hij vanuit Europa zo ver mogelijk naar het westen moest varen. Als de aarde rond was, zou hij vanzelf in Indië uitkomen. In zijn geboortestad Genua kreeg Columbus geen geld om uit te varen. De Spaanse troon daarentegen had er wel oren naar om de eerste te zijn die een westelijke route naar Indië zou ontdekken.

Na ruim twee maanden varen op open zee kwam hij aan land. Het was alleen niet Indië waar hij was aangekomen, maar een voor Europa nieuw en onbekend continent. Columbus maakte in totaal vier reizen en was er tot zijn dood van overtuigd dat hij wél in Indië was

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: GEVOLGEN OP DE KORTE EN LANGE TERMIJN

Je hebt in het eerste jaar al geleerd over oorzaken en gevolgen. **Historici'** verdelen gevolgen in gevolgen op de korte termijn, die meteen merkbaar zijn, en gevolgen die pas veel later naar voren komen. Die kun je bijvoorbeeld pas zien als je als historicus een paar eeuwen later een bepaalde gebeurtenis onderzoekt. **Korte-termijngevolgen** kun je ook merken als je als burger leeft in de tijd van die gebeurtenis. Ze hebben meteen invloed en zijn vaak direct zichtbaar of voelbaar. Door de verkenningstochten in de vijftiende en zestiende eeuw werd bijvoorbeeld het christendom over de hele wereld verspreid.

Langetermijngevolgen hebben vaak een blijvend effect. Ze kunnen de wereld, samenlevingen of manieren van leven voor altijd veranderen. Als gevolg van het verspreiden van de westerse cultuur op andere continenten bleef West-Europa lang een superioriteitsgevoel houden: het idee dat Europeanen beter (/slimmer/ontwikkelder) waren dan mensen uit andere delen van de wereld. Dit had grote gevolgen voor hoe (slecht) zij mensen uit andere delen van de wereld behandelden.

geweest. Latere reizigers verkenden de kusten en trokken het binnenland in. Een van hen, Amerigo Vespucci, schreef zulke mooie reisverhalen over het continent dat hij de naamgever van de **Nieuwe Wereld** werd: Amerika.

Met de expedities vanuit Europa werd de gehele wereld in kaart gebracht en de Europese invloed buiten Europa vergroot. Dit begin van de Europese overzeese **expansie** leidde ertoe dat Europa in de eeuwen daarna in de hele wereld invloedrijk werd. Om de nieuwe gebieden te controleren en volken te onderwerpen, begon een proces van **kolonisatie**.

GEVOLGEN VAN DE EXPEDITIES

De expedities van West-Europese landen hadden enorme gevolgen voor de hele wereld. Kortetermijngevolgen (zie: gevolgen op de korte en lange termijn) waren onder andere het opleggen van het christendom aan de inwoners van Azië en

Leerlingen zien altijd over welke periode ze leren. Hierbij houden we de periodes van kerndoel 26A aan (prehistorie, oudheid, middeleeuwen, vroegmoderne tijd en moderne tijd). De ontwikkelingen die in kerndoel 24A beschreven worden, worden allemaal uitgebreid behandeld in GS Compact.

Afb. 3 Dit beeld is een van de bekendste voorbeelden van de Azteekse **beschaving**[1] die we nu nog over hebben.

BEGRIPPEN

expansie: het vergroten van grondgebied of invloed, vaak door middel van verovering of **kolonisatie**.

expeditie: een lange reis die gemaakt wordt om gebieden te verkennen, zoals de reizen van Columbus.

handel in tot slaaf gemaakten: het kopen en verkopen van mensen, vooral Afrikanen, die gedwongen werden om zonder betaling te werken.

kolonisatie: je vestigen in een ander land of gebied, zonder toestemming van de oorspronkelijke bewoners. Vaak gaat dit gepaard met veel geweld en verwoestingen, en met heftige langetermijngevolgen.

Nieuwe Wereld: de naam die Europeanen in de vijftiende en zestiende eeuw gaven aan het continent Amerika.

ontdekkingsreis: een lange reis die gemaakt wordt om gebieden te verkennen, zoals de reizen van Columbus; tegenwoordig noemen we dit vaak **expeditie** of verkenningstocht.

plantage: een groot landbouwbedrijf in tropische gebieden, waar gewassen zoals suiker, koffie en katoen werden verbouwd, vaak door tot slaaf gemaakten.

wereldeconomie: het systeem waarin landen over de hele wereld met elkaar verbonden zijn en spullen en diensten aan/van elkaar verkopen en kopen.

Amerika. Hierdoor werd het christendom niet langer alleen een Europese religie, maar verspreidde het zich over de hele wereld. Religies van de volkeren in Azië en Amerika verdwenen, en er werden ook hele **beschavingen**[1] vernietigd. Hun bouwwerken of andere culturele uitingen die al lang bestonden, zoals die van het Azteekse rijk, werden verpletterd door geweld en misbruik van de Europeanen. Bovendien was de oorspronkelijke bevolking niet bestand tegen de ziektes die de Europeanen meebrachten, wat leidde tot massale sterfte onder de oorspronkelijke bewoners. In sommige gebieden overleed negentig procent van de oorspronkelijke bewoners.

Op de langere termijn hadden de expedities ook verregaande gevolgen. Door het geweld en de ziektes ontstond een groot tekort aan arbeidskrachten in Amerika. De expedities begonnen vanwege goudkoorts en nieuwe handelsroutes. Maar al snel was dat niet meer genoeg. Europeanen namen stukken land in en legden daar **plantages** aan. Op deze stukken grond verbouwden ze gewassen die in Europa niet goed groeiden, zoals koffie en suiker. Om extra veel te verdienen vervoerden Europeanen veel mensen uit Afrika naar Amerika. De Afrikanen werden gedwongen om te werken op de plantages, in ruil voor geen of heel weinig salaris. Dit leidde tot een eeuwenlange **handel in tot slaaf gemaakten**, waarbij miljoenen Afrikanen gedwongen werden om voor de Europeanen te werken onder vreselijke omstandigheden. Slavernij bestond al duizenden jaren en was geen uitvinding van Europeanen, maar zij maakten het systeem groter en georganiseerder dan ooit tevoren. Een ander belangrijk langetermijngevolg was de enorme rijkdom die Europese landen verkregen door de succesvolle handelsondernemingen, de grote plantages in Amerika en de goud- en zilvervoorraden die zij veroverden. Dit maakte Europa tot het middelpunt van de **wereldeconomie** in de eeuwen die volgden.

Voor een diverse blik worden gevolgen van Europese daden zowel vanuit Europees perspectief als vanuit niet-Europees perspectief belicht. Zo leren leerlingen over de verschillende perspectieven en kunnen ze oefenen met het afwegen van waarden en belangen van mensen, groepen en instituties (kerndoel 24A).

Met chronologievragen leren leerlingen historische gebeurtenissen op volgorde te plaatsen en oefenen ze deze historische vaardigheid (onderdeel van kerndoel 26B: ordenen van historische gebeurtenissen en ontwikkelingen).

Verwerking

1. Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later.
- a. Columbus vaart naar het westen en denkt in Indië te zijn aangekomen.
- b. De cultuur van de oorspronkelijke bewoners van het Amerikaanse continent wordt zo goed als vernietigd.
- c. Europeanen maken via de Arabieren kennis met een Chinese uitvinding: het kompas.
- d. Europa is het middelpunt van de wereldeconomie, mede door slavernij.

2. Waarom is ontdekkingsreis geen neutrale term?

3. De expedities hadden verschillende motieven.
- a. Drie van de motieven van de expedities kunnen worden samengevat als God, goud en glorie. Leg uit welke drie motieven daarmee worden bedoeld.
- b. Noem daarnaast nog twee andere motieven van de expedities.

4. Maak de onderstaande tekst kloppend. Kies steeds uit een van de twee opties:

In april 1500 werd Brazilië opgeëist door Portugese zeevaarders. De Portugezen die toen aankwamen in de Nieuwe Wereld waren *christelijk / islamitisch*. De inheemse bevolking was dat *misschien ook / zeker niet*. Dit komt doordat er tot 1500 *wel / geen* contact is geweest tussen Europa en Brazilië.

5. Vanaf de zestiende eeuw werden mensen gedwongen vervoerd van Afrika naar Amerika.
- a. Wat was een belangrijke oorzaak voor deze grootschalige handel in tot slaaf gemaakte personen?
- b. Noem nog drie andere gevolgen van de Europese expedities.

Toepassing en inzicht

Bron 1
Dit is een fragment uit het logboek dat Christoffel Columbus schreef voor zijn opdrachtgevers:

Het was in dit jaar 1492 dat uwe Hoogheden [… hebben] besloten mij, Christoffel Columbus, naar die gebieden in India te zenden om die landen, hun volkeren en hun prinsen te leren kennen, hun aard, hun gewoonten en al wat daarmee samenhangt te bestuderen. En ook om na te gaan welke maatregelen zouden kunnen worden genomen om hen tot het ware, heilige geloof te bekeren. […] Uwe Hoogheden hebben mij bevolen om naar dat oosten te gaan; niet als gewoonlijk over land, maar in westelijke richting! Tot op de huidige dag weten we niet met zekerheid of ooit iemand dat eerder heeft gedaan.

Vraag over het onderscheid tussen politiek, economisch, sociaal en cultureel
Gebruik bron 1.

6. De Europese expedities hadden verschillende motieven.
- a. Welk motief van deze expedities herken je in bron 1? Leg je antwoord uit.
- b. Gaat het dagboekfragment om een politiek, cultureel, economisch of sociaal motief van de Europese expedities?

Vraag over standplaatsgebondenheid

7. De landen die met de Europese expedities verkend werden, werden in eerste instantie Nieuwe Wereld en later Amerika genoemd.
- a. Leg uit dat beide termen een duidelijk Europese blik op dit gebied laten zien.
- b. Verzin zelf, op basis van de informatie die je in deze paragraaf hebt gelezen en wat je zelf weet van die landen, een geschikte naam voor dit gebied. Leg uit of jouw naam neutraler is of ook duidelijk een bepaald perspectief heeft.

Vragen over standplaatsgebondenheid laten leerlingen inleven in historische figuren of situaties. De verschillende perspectieven (kerndoel 24A) die ze in de leertekst hebben gelezen kunnen ze op deze manier toepassen in de praktijk.

Met toepassings- en inzichtvragen oefenen leerlingen historische vaardigheden, zoals het analyseren van oorzaken en gevolgen en standplaatsgebondenheid (kerndoel 24A). Ook beoordelen leerlingen bronnen op de bruikbaarheid voor een bepaald onderzoek, zoals beschreven in kerndoel 26B.

Bron 2
In 1641 maakte een Nederlandse schilder dit schilderij:

Vraag over gevolgen op de korte en lange termijn; vraag over betrouwbaarheid
Gebruik bron 2.

8. In de zeventiende eeuw werden er heel veel stillevens door Nederlandse schilders gemaakt. Daarop waren tafels te zien met allerlei luxeproducten die uit verre landen kwamen. De opdrachtgever kon zo laten zien dat hij heel rijk was: hij kon al die dure producten van over de hele wereld kopen én ook nog een schilder betalen om die vast te leggen. Deze afbeelding is een voorbeeld van dat type schilderijen.

a. Drie motieven van de expedities kun je samenvatten als God, goud en glorie. Welke van die motieven zie je hier het duidelijkst terug op het schilderij? Leg uit hoe je die op het schilderij ziet.
b. Stel: je doet een onderzoek naar de gevolgen van de overzeese Europese expansie op de lange termijn. Leg uit waarom dit wel of niet een geschikte bron is voor je onderzoek.

Vraag over standplaatsgebondenheid
Op 10 mei 1596 voer de Nederlandse zeevaarder Willem Barentsz uit om via het noorden een route naar Azië te vinden. Dit was nog een volledig onontdekt gebied voor West-Europeanen. Zijn plan bleek echter onmogelijk: zijn schip liep vast in het ijs van het noordpoolgebied. De mannen die op het schip zaten moesten de hele winter in het hoge noorden van Rusland blijven. Barentsz overleefde de reis niet en stierf in 1597.

9. Achteraf is het natuurlijk makkelijk om te denken dat Willem Barentsz beter niet had kunnen gaan.

a. Verplaats je in Barentsz, vlak voor zijn vertrek. Welke redenen heb je om op expeditie te gaan?
b. Verplaats je ook in iemand die Barentsz juist wil adviseren om niet te gaan. Welke argumenten heb je om hem tegen te houden?

Leerlingen combineren bij een aantal toepassings- en inzichtvragen informatie uit verschillende relevante bronnen om maatschappelijke vraagstukken te onderzoeken (kerndoel 24B). Ook geeft de uitgave een ruim aanbod aan bronnen om inzicht te krijgen in ontwikkelingen uit het verleden die doorwerken in het heden, zoals in dit geval koloniale verhoudingen, en om de leerlingen te laten nadenken over betekenissen die mensen en groepen geven aan het verleden (kerndoel 26C).

Bron 2
De toenmalige minister-president Jan Peter Balkenende zei in 2006:

> Laten we blij zijn met elkaar! Laten wij optimistisch zijn! Laten we zeggen: Nederland kan het weer! Die VOC-mentaliteit, over grenzen heen kijken, dynamiek!

Bron 3
In 2021 verscheen deze column met de titel *VOC-mentaliteit*:

> Nu ik zelf ouder ben, begrijp ik pas dat geschiedenis er wel degelijk toe doet. Het heden kan niet los worden gezien van het verleden. Waar wij staan – als samenleving, als stad, maar ook als individu – is mede bepaald door dat wat is geweest. Soms zijn de erfenissen van het verleden expliciet zichtbaar – in straatnamen, gebouwen en beelden. Vaker nog vindt het zijn weerslag impliciet, in onze denkwijzen.

Vraag over betekenis geven aan en oordelen over het verleden
Gebruik bron 2 en 3.

10. De VOC-periode is belangrijk in de Nederlandse geschiedenis. Het gaat er eeuwen later nog steeds weleens over.

a. Jan Peter Balkenende zegt dit (bron 2) in een debat over de economische groei in Nederland. Wat bedoelt hij met zijn verwijzing naar de VOC?
b. De schrijfster van de column (bron 3) vertelt in deze column dat ze geschiedenis op school nooit zo belangrijk vond. Inmiddels denkt ze daar dus anders over. Leg aan de hand van de bron uit waarom zij het belangrijk vindt om mensen over het VOC-verleden te leren.
c. Leg uit dat de twee bronnen laten zien dat mensen op verschillende momenten in de tijd anders naar hetzelfde moment in de geschiedenis kijken.
d. Zoek zelf een bron die aansluit op het thema van de VOC-mentaliteit. Let erop dat deze bron in de afgelopen vijf jaar is gemaakt. Wat is de mening van deze bron over de VOC?

Vraag over standplaatsgebondenheid

11. Nederlanders stichtten een handelspost in Indonesië in de plaats Jayakarta. Als de VOC-koopman Jan Pieterszoon Coen de post volledig in handen heeft en de Engelsen (die daar ook een handelspost hadden) verjaagt, wordt de plek Batavia genoemd. De Bataven waren een Germaanse stam die in de Romeinse tijd in Nederland woonde. In de Tachtigjarige Oorlog noemden opstandelingen zich ook Bataven.

a. Leg uit waarom de VOC juist deze naam kiest voor de handelspost.
b. Wat zegt het veranderen van de naam over de houding van de VOC-vaarders naar de oorspronkelijke bewoners?

Vraag over oorzaak en gevolg

12. De activiteiten van de WIC hadden positieve gevolgen voor de Republiek en negatieve voor een aantal inwoners van West-Afrika.

a. Wat waren op de korte termijn de positieve gevolgen voor de Republiek en de negatieve gevolgen voor de inwoners van West-Afrika?
b. Bedenk ook een positief gevolg op de lange termijn voor de Republiek en een negatief gevolg op de lange termijn voor de inwoners van West-Afrika.
c. Bespreek je antwoorden met een klasgenoot. Hoe denken jullie over de activiteiten van de WIC? Moeten we die veroordelen, prijzen of iets daartussenin?

7.2 Tot slaaf gemaakten, plantages en de opkomst van het abolitionisme

→ Hoe leidde de gedwongen tewerkstelling van tot slaaf gemaakten uiteindelijk tot het abolitionisme?

- Wat zijn de kenmerken van de plantageslavernij in Amerika?
- Hoe verliep de trans-Atlantische handel in tot slaaf gemaakten?
- Welk slavernijverleden heeft Nederland?
- Wat waren de overtuigingen van de beweging die streed voor de afschaffing van slavernij?

Een dag uit het leven van een voormalig tot slaaf gemaakte burger: George

George herinnert zich de opstand nog goed. Dertien jaar geleden kwam hij, samen met andere zwarte mannen en vrouwen die ooit tot slaaf waren gemaakt, in verzet tegen de Franse overheersers. Hun protest onder leiding van generaal Toussaint Louverture was succesvol en Haïti werd het eerste gebied in Amerika zonder slavernij! Vandaag, 1 januari 1804, is het een feestelijke dag: de onafhankelijkheid van Haïti wordt uitgeroepen. George kan het haast niet geloven. Een eigen staat, bestuurd door mensen die vroeger in slavernij leefden. Dat had hij dertien jaar geleden niet voor mogelijk gehouden. En toch staat hij hier, als getuige van een nieuw begin.

PLANTAGES EN PLANTAGEKOLONIËN

Vanaf de vijftiende eeuw begonnen Europeanen te handelen met overzeese gebieden om geld te verdienen met de verkoop van **luxeproducten** (zie ook **5.2 Het begin van de overzeese Europese expansie**). De handel in dit soort goederen, zoals suiker, leverde heel veel geld op. Vanuit Spanje en Portugal besloten mensen daarom in de zestiende eeuw om zelf naar Zuid-Amerika en de Caribische eilanden te gaan. Ze namen met geweld land in van de oorspronkelijke bevolking om zelf suiker te gaan verbouwen. Mensen die op zo'n manier land innemen en de bevolking uitbuiten worden **kolonisten** genoemd. De Europese kolonisten werden de eigenaren van **plantages** in Zuid-Amerika en op de Caribische eilanden. Op die stukken grond moesten mensen suiker, tabak, koffie, cacao en katoen verbouwen. In de zeventiende en achttiende eeuw kwamen er meer van deze **plantagekoloniën**.

Afb. 1 De generaal Toussaint Louverture zette zich in voor de afschaffing van slavernij en de onafhankelijkheid van de **kolonie** Saint-Domingue. Hij overleed vlak voor deze strijd slaagde en de republiek Haïti werd uitgeroepen.

Bij het bespreken van het koloniale verleden is er veel aandacht voor meer dan een Europees perspectief (kerndoel 24A en 24B) en wordt de zwarte kant van slavernij belicht, in plaats van alleen gefocust op de voordelen voor Europa. Ook bij dit thema is er veel aandacht besteed aan de precieze termen die worden gebruikt, zoals 'tot slaaf gemaakte mensen' in plaats van 'slaven'.

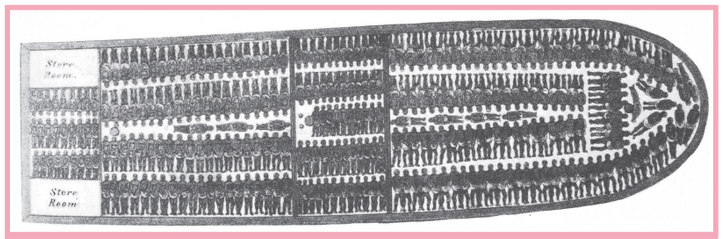

Afb. 2 Deze tekening laat zien hoe tot slaaf gemaakte mensen per boot vervoerd werden. Elk plekje is bezet en mensen werden als goederen op elkaar gepropt. Dit schip was ingericht om 420 mensen te vervoeren, maar vaak werden er wel zo'n 700 mensen op de boot geplaatst.

TRANS-ATLANTISCHE HANDEL

Op de plantages moesten mensen werken die tot slaaf waren gemaakt. Zij werkten onder vreselijke omstandigheden. Mensen dwingen om te werken was veel goedkoper dan mensen als gewone arbeiders betalen. Slavernij was in Europa zo goed als verboden, maar Europese handelaren maakten Afrikaanse mensen zonder problemen tot slaaf. Afrikaanse handelaren in tot slaaf gemaakte personen aan de West-Afrikaanse kust verkochten mensen uit het Afrikaanse binnenland aan Europese handelaren, in ruil voor producten die de Europeanen meenamen. Daarna verkochten de Europese handelaren deze tot slaaf gemaakte mensen aan de andere kant van de Atlantische Oceaan aan plantage-eigenaren. Op de plantages moesten de tot slaaf gemaakten producten als suiker en koffie verbouwen. De eigenaren van de plantages verkochten die producten vervolgens weer in Europa. Zo ontstond er een driehoek van handel in Afrikaanse mensen naar Zuid- en Midden-Amerika, plantageproducten naar Europa en Europese handelaren naar Afrika. Deze handel tussen West-Afrika, Midden- en Zuid-Amerika en Europese handelaren noemen we de **trans-Atlantische handel in tot slaaf gemaakten**.

DE TRANS-ATLANTISCHE REIS

Via de trans-Atlantische handel vervoerden Europese handelaren tussen de vijftiende en negentiende eeuw ongeveer 12,5 miljoen tot slaaf gemaakte Afrikanen naar de Amerikaanse plantages. Ongeveer een op de zeven Afrikanen overleefde de 2,5 maand durende reis niet. Veel schepen vervoerden zoveel mogelijk mensen, die als handelswaar op elkaar werden gepakt. Vaak was er niet genoeg ruimte om languit te liggen. Op de schepen gebruikte de bemanning veel geweld. Er was weinig eten en drinkwater. En veel mensen werden ziek door de slechte hygiëne. Deze reis was nog maar het begin. Als je die overleefd e, wachtte je een zwaar en pijnlijk leven op de plantages, waar je je moest voegen naar de wensen van de eigenaren.

HET LEVEN OP DE PLANTAGES

De tot slaaf gemaakten die de reis overleefden werden op markten als handelswaar verkocht aan de hoogste bieder. Vaak werd er geen rekening gehouden met familiebanden, en werden ouders en kinderen van elkaar gescheiden. Plantage-eigenaren zetten tot slaaf gemaakte mensen in op plantages en in mijnen, waar **grondstoffen** en producten voor de Europese markt werden geproduceerd. Het leven op plantages was voor tot slaaf gemaakte mensen enorm zwaar. Op een gemiddelde dag werkten ze meer dan 10 uur per dag in de brandende zon. Bewakers en opzichters gebruikten vaak geweld. Ongehoorzaamheid en opstanden werden wreed bestraft met martelingen, zware straffen of de doodstraf.

NEDERLAND EN DE HANDEL IN TOT SLAAF GEMAAKTE PERSONEN

De Nederlandse **West-Indische Compagnie** (**WIC**) profiteerde ook veel van de trans-Atlantische handel. Vanuit West-Afrika werden tot slaaf gemaakten naar Nederlandse suikerplantages in Brazilië, Suriname en op de Caribische eilanden gebracht.

Europese slavernij bestond ook in Azië, met de **Verenigde Oost-Indische Compagnie** (**VOC**). De VOC haalde mensen uit Afrika of nam mensen gevangen in Azië en verkocht hen vervolgens als tot slaaf gemaakten. In Azië werden tot slaaf gemaakten behalve voor plantagearbeid vooral ingezet voor de bouw van nederzettingen en forten en in het huishouden.

Hoeveel mensen door Nederlanders tot slaaf zijn gemaakt, is moeilijk vast te stellen. Historici werken met schattingen, omdat bronnen niet altijd betrouwbaar zijn. In totaal gaat het om zeker meer dan een half miljoen mensen in het Atlantische gebied, en inclusief de Aziatische koloniën mogelijk meer dan een miljoen. Slavernij en handel in tot slaaf gemaakte mensen vormden in de zeventiende en achttiende eeuw een belangrijk onderdeel van het Nederlandse koloniale rijk. Naar schatting werd in 1660 zo'n 3,8% van alle arbeid door tot slaaf gemaakten gedaan; in 1770 groeide dat tot 13,7%.

In de leertekst leren leerlingen over de moeilijkheden rondom historisch bronmateriaal, aansluitend op kerndoel 26B dat er (o.a.) om draait dat leerlingen de bruikbaarheid van bronnen moeten kunnen beoordelen.

Leerlingen worden zich bewust van het belang van historische representativiteit, door erover te lezen in de leertekst en erover na te denken met de opdrachten. Zo oefenen ze met deze nieuwe historische vaardigheid, aansluitend op kerndoel 24B: De leerling onderzoekt maatschappelijke vraagstukken, over onder meer historische representatie.

Afb. 3 Op 1 juli 1863 werd slavernij officieel verboden door Nederland. Nog steeds wordt deze dag herdacht en gevierd, met het Surinaamse Ketikoti ('gebroken ketenen'). Na afschaffing van de slavernij moesten de tot slaaf gemaakten nog verplicht tien jaar doorwerken (voor weinig loon).

HISTORISCHE VAARDIGHEDEN: REPRESENTATIVITEIT

Bij het bestuderen van de geschiedenis moeten we ons baseren op de bronnen die beschikbaar zijn. We moeten daarbij goed kijken of die bronnen **representatief** zijn voor het onderwerp dat we bestuderen. Dat wil zeggen dat we ons afvragen of de dingen die in een bron staan ook in het algemeen waar zijn. Als dat niet zo is, moeten we daar rekening mee houden. We hebben bijvoorbeeld heel veel bronnen over slavernij, maar die zijn (bijna) allemaal geschreven door (vooral witte) Europeanen die konden lezen en schrijven. Tot slaaf gemaakte mensen mochten van hun eigenaren niet leren lezen of schrijven, dus we hebben bijna geen enkele (geschreven) bron van zwarte Afrikaanse tot slaaf gemaakten. De bronnen die we wel hebben zijn dus niet representatief voor de ervaring van de tot slaaf gemaakten.

AFSCHAFFEN VAN SLAVERNIJ

Al sinds de zestiende eeuw was er kritiek op de handel in tot slaaf gemaakte mensen en het inzetten van deze mensen door Europese plantage-eigenaren. Aan het einde van de achttiende eeuw nam die kritiek toe. Beïnvloed door nieuwe **verlichting**sideeën over vrijheid en gelijkheid (zie ook **7.1 Het denken over staat en maatschappij in de verlichting**) vonden steeds meer mensen dat de handel in tot slaaf gemaakte mensen en slavernij verboden moesten worden. Er ontstond een protestbeweging die een compleet verbod op slavernij wilde: het **abolitionisme**. Veel mensen waren het daar eerst nog niet mee eens. Slavernij leverde in Europa en de Verenigde Staten erg veel geld op, en veel mensen vonden dat witte mensen het recht hadden om anderen te onderwerpen. Maar de **abolitionisten** kreeg in de negentiende eeuw steeds meer steun.

In verschillende fases bouwden kolonisten de slavernij steeds verder af. Zo verbood Groot-Brittannië de handel in tot slaaf gemaakte mensen in 1807, en in Nederland gebeurde dat in 1814. Maar de illegale handel bleef daarna nog lang bestaan. Het gebruik van slavernij werd in de Britse koloniën in 1833 verboden. In 1863 verbood ook Nederland slavernij. De plantage-eigenaren kregen daarvoor compensatie, en tot slaaf gemaakten in Suriname moesten toen nog wel tien jaar op de plantages blijven werken.

BEGRIPPEN

abolitionisme: de beweging die streed voor de afschaffing van slavernij.

abolitionist: aanhanger van het **abolitionisme**, iemand die streed voor het afschaffen van slavernij.

grondstof: natuurlijk materiaal dat je uit de aarde of de natuur haalt om producten van te maken, zoals hout, aardolie of katoen.

kolonisten: mensen die zich met geweld in een vreemd gebied vestigden, met de bedoeling om daar namens hun thuisland geld te verdienen of invloed te krijgen. Meestal werden de oorspronkelijke bewoners door hen verdreven, onderworpen of uitgebuit.

plantagekolonie: een niet-Europees gebied waar grote landbouwbedrijven één product, zoals koffie, suiker of katoen, verbouwden voor de verkoop in Europa. Deze gebieden waren vaak onder dwang of met geweld door Europeanen ingenomen.

representatief: iets of iemand dat een goed beeld geeft van een groep of situatie.

trans-Atlantische handel in tot slaaf gemaakten: het kopen, gedwongen vervoeren en verkopen van mensen van West-Afrika naar Noord- en Zuid-Amerika en de Caribische eilanden. Daar werden ze tewerkgesteld. Deze handel duurde van de zestiende tot en met de negentiende eeuw.

Verwerking

1. Zet de volgende gebeurtenissen in de juiste chronologische volgorde, van vroeger naar later.
   a. De Nederlandse WIC begint tot slaaf gemaakte Afrikanen naar Nederlands-Brazilië te verschepen.
   b. Portugal en Spanje brengen tot slaaf gemaakte Afrikanen naar hun suikerplantages in Zuid-Amerika.
   c. Toussaint Louverture leidt de opstand van tot slaaf gemaakten in Saint-Domingue (Haïti).
   d. Meer dan 13% van alle arbeid in het Nederlandse koloniale rijk wordt door tot slaaf gemaakte mensen gedaan.
   e. In Nederland wordt de handel in tot slaaf gemaakte personen per wet verboden.

2. Waarom begonnen de Spanjaarden en Portugezen in de zestiende eeuw zelf suikerplantages in Zuid-Amerika?

3. Waarom stelden Europeanen tot slaaf gemaakte mensen tewerk op Zuid-Amerikaanse plantages?

4. Maak een schematisch overzicht van de trans-Atlantische handel, in de vorm van een driehoek. Geef aan:
   - welke gebieden bij de handel betrokken waren, en
   - wat er tussen deze gebieden verhandeld werd.

5. Vul de juiste woorden op de lege plekken in:

In de trans-Atlantische handel kochten (1) handelaren mensen van (2) handelaren aan de West-Afrikaanse kust. Mensen werden onder dwang vervoerd met (3). Als ze de reis over de Atlantische Oceaan overleefden, werden ze verkocht op (4).

6. Nederland hield zich zowel in Afrika als in Azië bezig met de handel in tot slaaf gemaakte personen.
   a. Noem een overeenkomst tussen deze twee plekken wat betreft deze handel.
   b. Noem ook een verschil tussen deze twee plekken wat betreft deze handel.

Toepassing en inzicht

7. Leg uit dat de opkomst van het abolitionisme te maken heeft met het verlichtingsdenken.

8. Waarom zijn de geschreven bronnen die we over de trans-Atlantische handel hebben niet representatief voor de ervaring van tot slaaf gemaakten?

9. Noteer of de volgende uitspraken juist of onjuist zijn.
a. In de trans-Atlantische handel werden ongeveer 12,5 miljoen Afrikaanse mensen als tot slaaf gemaakten van West-Afrika naar Amerika gebracht.
b. Europese handelaren haalden Afrikaanse mensen uit het binnenland van Afrika om ze als tot slaaf gemaakten te verkopen.
c. Ongeveer een miljoen mensen overleefden de tocht over de Atlantische Oceaan niet.
d. De VOC profiteerde ook van de trans-Atlantische handel in tot slaaf gemaakten.
e. Abolitionisme bestond als beweging in de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw nog niet.

Bron 1
Dit is een tekening van een fort in Ghana, West-Afrika. In 1482 werd dit gebouwd door de Portugezen, die op dat moment het gebied in handen hebben. In 1637 veroverden Nederlanders het fort. Ze gebruikten het als een gevangenis voor tot slaaf gemaakten voor de WIC. Hier werden mensen tijdelijk gevangengezet, in afwachting van schepen die hen naar Amerika vervoerden.

Toepassingsvraag met bron
Gebruik bron 1.
10. Leg uit:
- waarom de WIC een fort in dit gebied wilde hebben; en
- waarom ze dit fort van de Portugezen innamen.

Met vragen zoals die op deze pagina reflecteren leerlingen op het doorwerken van het verleden op het heden, erfgoed en wat er van het verleden bewaard of herdacht moet worden (kerndoel 26C). De aandacht voor erfgoed is nieuw ten opzichte van de vorige kerndoelen en krijgt dus een duidelijke plek in deze uitgave. Ook formuleren leerlingen hun eigen mening over dit soort thema's. Deze vragen lenen zich ook goed voor klassikale gesprekken, waardoor GS Compact helpt bij kerndoel 18: De school geeft vorm aan de democratische oefenplaats (een van de burgerschapskerndoelen).

Bron 2
Op 1 juli 2023 bood koning Willem-Alexander excuses aan voor de Nederlandse rol in de handel in tot slaaf gemaakten en de uitbuiting van mensen op plantages.

> We dragen de gruwelijkheden van het slavernijverleden met ons mee. De effecten zijn nog steeds voelbaar, bijvoorbeeld via racisme. […] Van alle vormen van onvrijheid is slavernij het meest vernederend en mensonterend. […] Voor het overduidelijke gebrek aan handelen tegen deze misdaad tegen de menselijkheid vraag ik deze dag vergiffenis.

Vraag over betekenis geven aan en oordelen over het verleden
Gebruik bron 2.
11. Deze toespraak hield de koning op de dag dat het 160 jaar geleden was dat de slavernij in Nederland werd afgeschaft.
a. Waarom zou de Nederlandse koning hiervoor excuses maken?
b. Waarom is het slavernijverleden nog zo'n belangrijk thema in Nederland?

Bron 3
Een liedtekst:

> Geen veilingsblok meer voor mij
> Niet meer, niet meer
> Geen veilingblok meer voor mij
> Vele duizenden zijn verloren
> […]
> Geen honderd slagen meer voor mij
> Niet meer, niet meer
> Geen honderd slagen meer voor mij
> Vele duizenden zijn verloren

Vraag over erfgoed
Gebruik bron 3.
12. Tot slaaf gemaakte mensen zongen liederen tijdens het werken op de plantages. Een voorbeeld lees je in bron 3.
a. Naar welke twee onderdelen van het leven van een tot slaaf gemaakte verwijst dit fragment?
b. Leg uit of dit soort plantageliederen een voorbeeld zijn van materieel of immaterieel erfgoed.
c. Deze liedtekst werd voor het eerst opgeschreven in de negentiende eeuw, maar was al veel ouder. Eerder werden dit soort liederen vooral mondeling aan elkaar overgegeven. Geef een reden waarom dit soort liederen vooral mondeling bestonden.
d. In dit soort liederen kwam veel herhaling voor. Geef twee redenen waarom herhaling belangrijk was in dit soort liederen.

Bron 4
Een schoolplaat die in de twintigste eeuw in het onderwijs werd gebruikt:

Vraag over representativiteit
Gebruik bron 4.
13. Om de verhalen van docenten te illustreren werden vroeger vaak schoolplaten gebruikt. Een voorbeeld zie je op deze afbeelding. Hier zie je een illustratie van een Caribische plantage.
Leg uit of je denkt dat deze bron een representatieve weergave is van het leven op een plantage.

Vraag over betekenis geven aan en oordelen over het verleden
14. In Europees Nederland (het deel van Nederland dat in Europa ligt, dus niet de Caribische eilanden) wonen meer dan 150.000 mensen met een creoolse afkomst. Creolen zijn Surinamers van Afrikaanse herkomst wier voorouders als tot slaaf gemaakten naar Suriname zijn gebracht. In Suriname en in de creoolse gemeenschap wordt elk jaar op 1 juli tijdens Ketikoti de afschaffing van de slavernij in 1863 herdacht en gevierd. In Nederland is er een publiek debat rondom die viering. Sommige mensen vinden dat deze viering een nationale feestdag zou moeten zijn. Wat vind jij? Leg je antwoord uit.